

УДК 303.32:316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.41>

«ОДНОВИМІРНА ЛЮДИНА» Г. МАРКУЗЕ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Ігор Вдовичин, Леся Угрин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки*

вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3210-768>

<https://orcid.org/0000-0001-8467-2151>

Проаналізовано творчість Г. Маркузе, представника Франкфуртської школи, яка фокусує дослідницьку увагу на суспільній свідомості та ідеології, в контексті основних характеристик інформаційного суспільства та його впливу на сучасний соціально-політичний простір. Оскільки панування над людьми, як стверджував Г. Маркузе, можливе завдяки маніпуляціям суспільною свідомістю, актуальним для сучасного інформаційного суспільства та соціальних наук є з'ясування релевантності пропонуваного Г. Маркузе способів звільнення індивіда. З'ясовано, що основна проблема полягає у тому, що таке панування не є явним через вплив на свідомість індивіда та формування впевненості, що це його власні рішення, яке посилюється в інформаційному суспільстві. Критично переосмислено ідеї Г. Маркузе щодо конвергенції капіталістичної та соціалістичної систем. У статті обгрунтовано, що попри категоричне заперечення суспільства споживання і його «одновимірної людини», критичний аналіз, запропонований Г. Маркузе не є конструктивною відповіддю, а радше інтелектуальною реакцією в межах соціальної інженерії марксизму, яка пропонує лише інші інструменти обмеження свободи людини. Аргументовано, що економіка, ґрунтована на приватній ініціативі, на відміну від соціалізму, є стихійнішою, «безладною». Це споріднює її зі спонтанними інституціями, що надають громадянам простір для самореалізації та самоактуалізації, та очевидними небезпеками, які породжує така непевність, і відповідно вимагають контролюючої ролі держави. Основний висновок полягає в тому, що теоретично складно чітко окреслити межі владного втручання в життя індивіда, це радше емпіричний підхід, що засновується на розумінні помилковості ідеї неминучості історичного прогресу. Поступ забезпечується виключно особистими зусиллями людей і кращі можливості для них формує відкрите суспільство з вільною економікою.

Ключові слова: Г. Маркузе, герменевтика, синергетичний підхід, неомарксизм, розвинуте індустріальне суспільство, «одновимірна людина», постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, вільна економіка, відкрите суспільство.

Майже 60 років тому була опублікована праця відомого німецько-американського філософа Г. Маркузе «Одновимірна людина». Присвячена критиці, часто провокативній, «високорозвиненого індустріального суспільства», книга відразу стала маніфестом для «нових лівих» і масових молодіжних рухів опору, які називали її «євангелієм від Маркузе». Під високорозвиненим індустріальним суспільством філософ розумів передусім сучасне йому капіталістичне суспільство. Але як справедливо зазначає Р. Тиса та інші дослідники, «Одновимірна людина» відображала загальне зростаюче невдоволення і «сучасним капіталізмом, і «соціалізмом» радянського типу» [3]. Г. Маркузе, аналізуючи вплив технологій на індивідів у суспільстві, також відзначав, що «тоталітарна тенденція ефективніших та

приємніших форм соціального контролю й соціальної згуртованості», встановленню яких слугує технологія, стверджує себе в «поширенні на менш розвинуті і навіть доіндустріальні райони світу, створюючи схожі ознаки в розвитку капіталізму і комунізму» [12, р. xlvi].

Попри критику консервативними теоретиками й ортодоксальними марксистами, радикальні суспільні зміни, які відбулись у світі з часу опублікування «Одновимірної людини», ідеї, викладені в ній Г. Маркузе, продовжували привертати увагу лівих активістів і соціальних дослідників. Останні роки демонструють поживалення інтересу до критичної теорії Г. Маркузе або навіть своєрідний маркузіанський ренесанс [див., напр.: 11; 13]. Зокрема, Д. Келлнер, підкреслюючи актуальність його наукових ідей для сучасної радикальної теорії та політики, стверджує, що Маркузе пропонує всебічні філософські погляди на панування і визволення, потужний метод і рамки для аналізу сучасного суспільства [11, р. 246]. Додамо, що особливість поглядів Маркузе серед представників нео і пост-марксистського спрямування, які підкреслюють їхню сучасність, полягає в акцентуванні на звільненні особистості, а не класу – проблемі, яка завжди хвилює людей.

Відтак актуальним, на нашу думку, є переосмислення попередніх впливових політичних ідей, зокрема Г. Маркузе, в новій соціальній, культурній і технологічній реальності, створеній інтенсивним розвитком інформаційних та комунікаційних технологій, що формує складне переплетення сучасних конфліктів, породжених зануренням людини в простір інформаційного суспільства.

Мета статті – окреслення концепту «одновимірної людини» та інформаційного суспільства через осмислення методологічних підходів Г. Маркузе та їхньої епістемологічної результативності для аналізу та інтерпретації змін сучасного суспільства. Автори спрямували свою дослідницьку стратегію також на виокремлення тих ідей Г. Маркузе, які зберігають актуальність в умовах інформаційного суспільства і визначення нових складових поведінки «одновимірної людини» у відмінних, порівняно з часом творення концепту «одновимірної людини», соціально-політичних та культурних умовах.

У формулюванні завдань дослідження автори виходять із неповноти тлумачення «одновимірної людини» як виключно споживача матеріальних благ. Основна проблема полягає в тому, що погляди «одновимірної людини» достатньо легко піддаються корекції під впливом інформаційних впливів, що зводить її суб'єктивність. Методи дослідження – герменевтичний та аксіологічний аналіз, синергетичний та емпіричний підходи – спрямовані на критичний перегляд ідей Г. Маркузе в нових соціальних умовах.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні аспекти переходу людської цивілізації на новий, якісно відмінний, етап стали предметом всебічного аналізу ще у 60–80-х рр. ХХ століття. Узагальненими рисами інформаційного суспільства є: збільшення ролі інформації і знань в житті суспільства; збільшення кількості людей, зайнятих у сфері інформаційних технологій, комунікацій і виробництва інформаційних продуктів і послуг, зростання їхньої частки у валовому внутрішньому продукті; зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій в суспільстві і господарських відносинах; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує: ефективну інформаційну взаємодію людей; їхній доступ до світових інформаційних ресурсів; задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг. Радикалізація технічних нововведень, швидке поширення інформаційних технологій, прискорення зміни поколінь комп'ютерної техніки – усе це означало технологічну революцію, яка забезпечила перехід суспільства з індустріальної до постіндустріальної стадії. За оцінкою теоретиків постіндустріалізму, ця революція є найзначнішою з усіх, які коли-небудь переживало людство. Для нового суспільства характерне панування сфери послуг, освіти, науки, культури і подібного, замість матеріального виробництва, яке визначало економіку індустріальної епохи.

Термін «інформаційне суспільство» на початку 60-х рр. ХХ ст. практично одночасно ввели у науковий обіг Ф. Махлуп у США і Т. Умесао в Японії і тим самим поклали початок теорії з цієї назвою. Теоретичне обґрунтування інформаційного суспільства найповніше представлено у наукових публікаціях засновника японського Інституту Інформаційного суспільства Й. Масуди. Концепція інформаційного суспільства розкрила принципово важливу рису постіндустріального («розвинутого індустріального») суспільства, збагатила його розуміння, відкрила властивості інформації та її зростаючу роль у житті суспільства. Проте вона не могла претендувати на всеохоплюючу характеристику нового соціуму. Тому теорія інформаційного суспільства стала важливою складовою теорії постіндустріалізму. Якщо Й. Масуда розглядав становлення інформаційного суспільства у безпосередньому зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій, то А. Турен акцентував на соціальних аспектах впливу інформаційного суспільства, яке він ще називав «програмованим». Французький соціолог закликав «поза техніками знову побачити людських істот і їхні соціальні стосунки й зрозуміти, що скрізь протистоять одне одному соціально супротивні способи використання інформації й організації комунікації, протистоять або «абстрактно», задля посилення інформаційного потоку, який є також потоком грошей і влади, або «конкретно», задля посилення діалогу між мовцями, що мають нерівний статус у стосунках влади і авторитету» [5, с. 140].

Отже, якщо в доіндустріальному суспільстві головними інститутами були сільське господарство, церква й армія, в індустріальному суспільстві – промисловість з корпорацією і фірмою на чолі, то в постіндустріальному суспільстві основним інститутом стала наука, що виробляє інформацію. Відтак інформаційне суспільство – це форма економічної та соціальної організації, за якої одержання, зберігання, обробка, поширення та використання інформації і знань, а також зростаючі технічні можливості комунікації відіграють вирішальну роль. Інформація, знання були невід'ємним елементом усіх попередніх суспільств, однак ступінь їхнього впливу на суспільство був різним. Зокрема, Дж. Гелбрейт увів поняття «техноструктура». Він вважав, що завдяки технологічним досягненням (економіці знань) поступово зміниться структура владних відносин у суспільстві, місце капіталу займе організоване знання і з цієї причини влада в суспільстві буде перерозподілена, оскільки «межа між індустріальною системою й державою ... стає все більш штучною і невизначною» [10, р. 379].

Та досить швидко (в історичному вимірі) під впливом сукупності технологічних, політичних, соціальних змін виникла якісно інша картина світу. Виявилось, що футурологічні передбачення запропоновані американським соціологом Д. Беллом у праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування», досить точно охарактеризували риси соціуму, що народжувався. Основою концепції вчений обрав інформаційний чинник, наголосивши при цьому: «Поняття «постіндустріальне суспільство» підкреслює центральну роль теоретичного знання як осі, навколо якої організовані нові технології, економічне зростання і стратифікація суспільства. ...цей осьовий принцип стає все більш домінуючим у розвинених індустріальних суспільствах» [9, р. 179]. Д. Белл також наголошував, що «постіндустріальне суспільство є суспільством знань у подвійному сенсі: по-перше, джерела інновацій в ньому все більше є похідними від досліджень і розробок...; по-друге, вага суспільства вимірюється більшою часткою ВВП та більшою часткою зайнятості, що припадають на сферу знань» [9, р. 270]. Отже, якщо в доіндустріальному суспільстві головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному – машинна техніка, то в постіндустріальному – знання, інтелект. Його метою є не кількість вироблених благ, а їхня якість, і ширше – якість життя.

Подібні думки висловлював й американський футуролог Е. Тоффлер, запропонувавши своє бачення глобального інформаційного наступу, який він назвав Третьою Хвилею цивілізаційних змін і охарактеризував «водночас високотехнічною й антиіндустріальною». Він вважав, що Третя Хвиля принесе з собою «істинно новий спосіб життя», «нові правила поведінки» і «винесе» людство «поза межі стандартизації, синхронізації та централізації, «поза межі концентрації грошей і влади» [4, с. 20]. Е. Тоффлер бачив на гребні Третьої хвилі народження «більш прямої демократії – демократії влади меншин», що приведе до фундаментального перетворення влади, розколу гігантських бюрократій, «розвитку виробничо-споживацької економіки» [4, с. 20].

Однак, досить швидко нелінійний характер впливів інформаційного суспільства, виявив себе не лише в оптимістичних очікуваннях, а й у суперечливих, кризових і, навіть, апокаліпсичних тенденціях. У 90-х роках минулого сторіччя з'явилося нове явище – «кросмодерн», яким позначали розрив між надзвичайною технологічною складністю продукту і низьким інтелектуальним рівнем його споживача. У світі комп'ютерів, наприклад, це було пов'язано з тим, що на початку 90-х років відбулася заміна операційної системи DOS на систему Windows. Система DOS керувалася вербальними сигналами: користувач друкував команди. Від людини за комп'ютером була потрібна передусім стандартна шкільна грамотність, вміння писати без помилок. Система Windows є «user friendly» – «зручною для користувача»: вона «спілкується» з ним за допомогою «іконок» (піктограм). Тим самим доти обов'язкова грамотність була почасти девальвована. Це призвело до того, що зараз серед активних користувачів Інтернету чимало «темних» людей. Вони елементарно безграмотні, у політиці надають перевагу різним варіантам радикалізму, популізму і теоріям змов, а в розвагах – переглядають шоу і комп'ютерні ігри. Навряд чи їх можна віднести до творчих особистостей, сповнених прагнення до самореалізації, створення інноваційних продуктів. Це та сама «одновимірні» людина маси, яка використовує комп'ютер у дуже обмежених рамках, що не сприяє її особистісному розвитку. Він, може, і споживає якусь інформацію (наприклад, рахунок футбольного матчу або плітки про життя зірок шоу бізнесу), але не здатний до перетворення корисної інформації в знання і застосування його на практиці. А найчастіше в нього взагалі немає потреби в постійному самовдосконаленні, отриманні нових, дійсно необхідних знань. Але така тенденція посилюється прагненням великих корпорацій збільшити продажі технологічних продуктів; одночасно це підживлює споживацтво сучасної «одновимірної людини».

Відтак інформаційна епоха на певному етапі розвитку поставила під сумнів категоричні твердження на кшталт: «хто має інформацію, той має владу», «інформація – найбільш демократичне джерело влади», оскільки усі мають до неї доступ, а на сучасному етапі спостерігаємо явище інформаційного перенасичення. Але постають питання: чи всі мають доступ? до якої інформації мають доступ? Як середньостатистичний індивід може її використовувати?

На практиці, інформація не є прикладом реалізації принципу рівності, тому що доступ до неї аж ніяк не означає володіння нею. Інформація, крім всіх інших своїх якостей, має властивість вибірковості: не кожна людина може не те що розпорядитися, але навіть зрозуміти ті чи інші повідомлення (фінансовий звіт банку або хімічні формули поєднання інгредієнтів вакцини). Специфічні здібності людини, її світовідчуття, психологічні характеристики, здатність до узагальнень, пам'ять, тобто те, що називають інтелектом (а він і є формою існування інформації і знань), виступають головним фактором, що лімітує можливості прилучення до інформаційних та наукових ресурсів; плюс, зрозуміло, освіта у найширшому розумінні цього слова – від професійної до загального рівня культури. Тому

значимі знання зосереджені у відносно вузькому колі людей, які у постіндустріальному суспільстві формують новий панівний клас, але і його становище не є жодним чином стабільним і надійним, оскільки значною мірою залежить від настроїв та установок більшості, якими легко маніпулювати.

Пошуки відповіді на окреслені питання як виклики інформаційної доби приводять до переосмислення ідей, сформульованих в пізній індустріальній епоху, зокрема до творчості Г. Маркузе. Він, разом із Т. Адорно, М. Горкгаймером та іншими вченими, був представником Франкфуртської школи (Франкфуртського інституту соціальних досліджень), в межах якої була обґрунтована критична теорія індустріального суспільства, різновид неомарксизму. У той час як рання марксистська теорія була орієнтована на економіку, представники критичної теорії акцентували на культурному рівні аналізу. Головною ідеєю Маркузе, була потреба у сучасній критичній теорії, оскільки конструктивна, дієва критика індустріального суспільства неможлива, як і протест проти системи, бо політична система індустріального суспільства прагнула будь який протест інкорпорувати і зробити його своєю складовою частиною. Але, на думку Маркузе та інших представників критичної школи, індустріальне суспільство було настільки дегуманізуючим, воно до такої міри пригнічувало людську особистість, що критична теорія просто не могла не з'явитися.

Варто звернути увагу на визначальну методологічну особливість неомарксизму Франкфуртської школи – звернення до немарксистських філософських підходів, з позицій яких вони і здійснювали інтерпретацію та переосмислення марксизму. Зокрема, йдеться про вплив ідей М. Вебера та Г. Зіммеля на Д. Лукача, Б. Кроче на А. Грамші, З. Фрейда на В. Райха та представників Франкфуртської школи Є. Фромма і Г. Маркузе; М. Гайдеггера та Е. Гуссерля на Ж.-П. Сартра; Г. Башляра та Ж. Лакана на Л. Альтюсера [8, р. 56–57]. Неомарксистичні прийшли до ідеї перенесення фокусу дослідницької уваги на суспільну свідомість та ідеологію, що було наслідком їхнього переконання у неможливості успішного здійснення революційного переходу до соціалізму лише зміною принципів матеріально-економічних відносин в суспільстві. Вони вважали, що основне завдання полягає у зміні свідомості пролетаріату (згодом це було перенесено на ширші верстви суспільства), які не спроможні відмовитися від чужої ідеології, нав'язаної системою культурного гноблення з боку капіталістичних держав. Отже, культура ототожнювалася з буржуазністю, а безправне становище індивіда (носія культури) – з кінцем культури [6, с. 330].

Проблему «пригніченого індивіда» Г. Маркузе праналізував у праці «Ерос та цивілізація» (в українському перекладі – «Структура інстинктів та суспільство») в контексті становлення та еволюції цивілізації, яку він визначає як репресивну і співвідносить з європейською, капіталістичною. Основою дослідження Г. Маркузе обрав вчення З. Фрейда про структуру людських інстинктів. Її формують Ерос (потяг до життя і задоволення) і Танатос (потяг до смерті). Однак через прагнення індивіда до задоволення ці інстинкти мають однаково руйнівну силу і не сумісні з прогресом і цивілізованим суспільством, які здатні забезпечити індивіду безпеку та самореалізацію. Відтак становлення цивілізації та її розвиток пов'язані з «сублімацією сексуального потягу (Еросу) і переорієнтацією деструктивних імпульсів (Танатосу) на зовнішній світ у формі праці, тобто оволодіння природою та її модифікування, і на внутрішній світ у формі совісті» [7, с. 14]. Іншими словами, цивілізація, пов'язана з пригніченням інстинктів і потягів, а відповідно і свободи людини, починається, підкреслює Маркузе думку Фрейда, «з відмови від первинного прагнення цілісного задоволення потреб» [1, с. 31]. В цьому й полягає репресивність цивілізації на будь якому історичному етапі розвитку.

Інтерпретуючи теорію З. Фрейда, Г. Маркузе підкреслює її соціологічність і придатність до аналізу суспільних та політичних відносин: «Біологізм» Фрейда у своєму

глибинного вимірі є соціальною теорією, проте її соціальність постійно вихолощувалась неофрейдистськими школами. Зміщуючи акценти з позасвідомого на свідоме, з біологічних чинників на культурні, вони відривають суспільство від його коріння в людських інстинктах і розглядають його на рівні, на якому воно протистоїть індивідові як готове «середовище», уникаючи питання про його походження та легітимність» [1, с. 25]. Це означає, що інстинкти, потяги та способи їхнього задоволення формуються реальністю, якою є «соціально-історичний світ». Індивід, зазнавши репресивної трансформації своєї біологічної природи, або по Фройдю – трансформації принципу насолоди у принцип реальності – забезпечує собі виживання та активність у зовнішньому світі. Однак це веде до посилення несвободи і закладає основи репресивної організації суспільних і політичних відносин.

Г. Маркузе був упевнений, що цивілізація живиться енергією Ероса шляхом її десекуалізації, сублімації та, відповідно, веде до фатального послаблення Ероса на користь Танатоса, оскільки перший вже не може стримувати всі деструктивні імпульси. Прогрес цивілізації повертається проти самої ж цивілізації і веде до заперечення раціональності панування. «...панування, писав Г. Маркузе, увічне себе не тільки через технологію, але і як технологія, причому остання забезпечує легітимізацію розростання політичної влади, яка поглинає всі сфери культури» [12, р. 162]. Завдяки технічним досягненням людство зуміло отримало перемогу над бідністю, наблизилось до повного задоволення вітальних інстинктів людини і, відповідно, до звільнення інстинктів від непотрібного стримування. Перед людством відкривається можливість нового принципу реальності та перетворення тіла в самоціль. Однак це суперечить інтересам панування. Чим реальнішою є можливість звільнення, тим сильніша необхідність репресії, так як вона не допускає розпаду встановленого порядку, в якому виробництво стає самоціллю: воно не може послабити репресивності, а повертається проти індивідів і перетворюється в спосіб його контролю. Коли ж людина не є зайнятою у виробництві, то її свідомість все одно маніпулюється витонченим інструментом – індустрією розваг, яка краде від людини її вільний час. Але тепер і саме панування перестає бути індивідуальною функцією і також стає самоціллю, функцією цілого, системи інститутів, що задовольняють і контролюють потреби індивідів.

Отже індивід у розвинутому індустріальному суспільстві існує в ситуації діалектичної суперечності, конфлікту між принципом насолоди і принципом реальності, що зумовлює репресивну трансформацію структури його інстинктів, їхнього підпорядкування цивілізації та культурі та як наслідок – репресивним інститутам, які орієнтовані на підкорення розуму та свідомості індивіда.

Панування над людьми у сучасному світі, як довів Г. Маркузе, можливе саме завдяки маніпуляціям суспільною свідомістю. Причому, це панування не виглядає явним, оскільки волю нав'язують не ззовні, а ніби зсередини, за допомогою власної свідомості індивіда під впливом взаємодії свідомого і позасвідомого, раціональних та ірраціональних складових.

Одним із вагомих чинників маніпулювання суспільною свідомістю, а отже й пригнічення індивіда, стала інформатизація усіх сфер життя суспільства. Вона вимагає раціональних, чітко систематизованих, у відповідності до певних алгоритмів дій індивіда. В іншому випадку він не зможе скористатися технологічним поступом – ні його суто інформаційною складовою, ні багатьма соціальними благами, доступ до яких надають новітні технології. І водночас інформатизація посилює ірраціональне в людській поведінці, обумовлене стрімкими змінами під впливом інформаційних технологій (очевидно не лише ними, але ними суттєво посиленими) в усіх сферах людського буття. Соціально-економічні виклики – зміни на ринку праці, усвідомлення реальністю твердження про планету як «глобальне село»

і складна сукупність трансформацій стандартів людської поведінки – культурних традицій, релігійних переконань та етичних стандартів. Настільки стрімкі зміни протягом одного покоління закономірно ставлять під сумнів раціональність у дотриманні норм людської поведінки: оскільки попередні норми виявились неефективними для індивіда, відповідно нові норми сприймаються виключно крізь призму індивідуальних уподобань та психоемоційних чинників. І як наслідок породжують напругу між глобалізованою цивілізацією, яка для свого ефективного функціонування потребує скоординованої взаємодії величезної кількості людей, які в реальності практично не взаємодіють, та їхнім підсвідомим прагненням звільнитися від надмірних «напруг цивілізації» через радикальне заперечення. Знову стають популярними ідеї про бунт проти суспільства споживацтва.

Одним із ідеологів такого бунту власне і був Г. Маркузе, вбачаючи у ринковій економіці інструмент формування «одновимірної людини». Він вважав, що у найрозвинутіших регіонах сучасного суспільства колишніх антагоністів (капіталістичну та соціалістичну системи) об'єднує переважаючий інтерес до збереження і покращення інституційного статус-кво. Він стверджував: «Тією мірою, якою технічний прогрес забезпечує зростання й згуртованість комуністичного суспільства, сама ідея якісних змін відступає перед реалістичним уявленням невибухової еволюції. Коли відсутні наявні чинники та організації соціальних змін, то критика відступає на високий рівень абстракції. Немає підстав для зближення теорії і практики, думки і дії. Навіть найемпіричніший аналіз історичних альтернатив здається нереалістичним теоретизуванням, і ставлення до них стає справою індивідуальних (або групових) уподобань» (12, р. xliii). Г. Маркузе був переконаний що соціалістична і капіталістична системи йдуть одна одній на зустріч і громадяни обох систем втрачають здатність до творчих перетворень, усе буде розвиватися інерційно.

Події буквально за чверть століття продемонстрували слабкість теоретичних конструктів, які екстраполюють певну заданість тієї чи іншої соціальної реальності на майбутнє. Соціалістичний блок колапсував і виникла не лише нова геополітична ситуація, але й суттєво змінилися домінуючі ідеї. Та цей урок не був усвідомлений і подібна ситуація проявила себе на межі XX–XXI століть, коли популярними стали ідеї про остаточну перемогу ліберальної демократії. Приблизно через чверть століття здавалось незаперечному домінуванню ліберальної демократії знову кинута виклик. Незважаючи на очевидну могутність сучасної цивілізації, неспівмірну з попередніми, популярність здобувають песимістичні припущення. Вони базуються на глобальних проблемах (міграція; падіння держав; голод; хвороби; зміни клімату), які в той чи інший спосіб інтенсивності завжди супроводжували людську цивілізацію. І такий підхід має вагомні підстави. Та не менш важливим є суб'єктивний чинник – поведінка індивіда, творця своїх успіхів і власних проблем, який відтак визначається вічною дилемою між свободою і рівністю. І постійні спроби заперечити, що прагнення до рівності, чим воно радикальніше, тим воно більш руйнівне для свободи, і що значна частина суспільства готова пожертвувати свободою заради рівності. Це складно було визнати навіть такому інтелектуалу як Г. Маркузе: «Вільні вибори господарів не усувають господарів або рабів. Вільний вибір серед широкого розмаїття товарів і послуг не означає свободу, якщо ці товари й послуги здійснюють соціальний контроль за життям того, хто виснажливо працює й боїться – тобто, якщо вони підтримують відчуження. І спонтанне відтворення індивідом нав'язуваних потреб не встановлює автономію; воно лише свідчить про ефективність соціального контролю» [12, р. 10].

Вади суспільства споживання є очевидними і незаперечними. У ширшому плані, незаперечними, як були, так і є вади суспільств базованих на приватній власності з певними інструментами політичної свободи (вибори, опозиційні партії, критично налаштована щодо влади

преса). Та становлення (переважно насильницьке) суспільств з якомога більшою мірою рівності ще більше перетворювало людину в «одновимірну», майже повністю руйнуючи її здатність і спроможність до критичного мислення, проти чого так активно заперечував, відкидаючи «реальний соціалізм» в СРСР і країнах Східної Європи, Г. Маркузе, описуючи риси нового суспільства, до якого він закликає. Загальні посилання на кубинських партизан і китайську культурну революцію практично нічого не доводять. На думку Г. Маркузе, національні ліберальні рухи третього світу самі по собі не є революційною силою, здатною скинути капіталізм як систему. Така революційна сила може утворитися лише із взаємодії опозиційних сил розвинутого індустріального суспільства та сил третього світу. Проблема в створенні такої асоціації полягає не тільки у значній дистанції розміщення таборів, а також у мовних розбіжностях та культурних особливостях. Він вбачав можливість існування ефективної революційної сили тільки в наявності комбінації третього світу та вибухових сил у центрах високорозвинутого світу. Г. Маркузе зазначав: «Взаємовідносини між науково-філософськими й соціальними процесами, між теоретичним і практичним Розумом утверджують себе «за спиною» вчених і філософів. Суспільство блокує всю групу опозиційних операцій і поведінки; відповідно, поняття, які їх стосуються, постають ілюзорними або безглуздими. Історичний вихід за існуючі межі постає як метафізична трансценденція, неприйнятна для науки й наукового мислення. Операціональні і біхевіористський погляди, широко вживані як «звичка думки», стає поглядом цього універсуму дискурсу й дії, потреб і сподівань» [12, р. 17–18]. За тотального контролю над суспільством навіть суто індивідуальний інтелектуальний опір є неможливим. Не лише через можливі репресії, але й значною мірою через «дистильованість» інформації, яка не дозволяє сформувати самостійне, альтернативне розуміння подій.

Сучасний поступ інформаційних технологій для багатьох здавався шляхом вирішення проблеми. Та з'ясувалося, що технічно можливо обмежити доступ до Інтернету, а найголовніше – більшість споживачів новин і не прагне шукати інформації, яка може зруйнувати звичну для них картину світу – такий собі новітній (технологічний) приклад втечі від свободи. Загалом критична налаштованість Г. Маркузе щодо сучасної йому політичної та економічної практики є слушною, може бути ще більш посилена сьогодні. Питання полягає у тому, чи доречні шляхи пропонуються для вирішення проблем. Г. Маркузе піддаючи критиці «одновимірну людину», водночас надто раціоналізує природу людини, сповідує ідею прогресу на рівні ентузіазму французьких Просвітників: «Прогрес» не є нейтральним терміном; він рухається до певних цілей, і ті цілі визначені можливостями поліпшення людських умов. Розвинуте індустріальне суспільство наближається до стадії, коли подальший прогрес вимагатиме радикальної зміни переважаючого напрямку та організації прогресу. Цієї стадії буде досягнуто тоді, коли матеріальне виробництво (включно з необхідними видами послуг) автоматизується такою мірою, що задовольнятимуться всі життєво важливі потреби, а робочий час скоротиться до мінімуму. Відтоді технічний прогрес вийде за межі необхідності, коли він слугував інструментом панування й експлуатації, що обмежували його раціональність. Технологія буде підпорядкована вільній грі здатностей у боротьбі за примирення природи й суспільства» [12, р. 18]. Більш переконливими є погляди К. Поппера, який наголошував: «Якщо ми гадаємо, що історія прогресує чи що ми зобов'язані до прогресу, то припускаємося тієї самої помилки, що й ті, хто вірить, ніби історія має сенс, який можна в ній відкрити й не треба його туди привносити. Адже прогресувати – значить рухатися до певної мети, що існує для нас як для людських істот. «Історія» неспроможна цього зробити, тільки ми, людські індивіди, здатні на це. Ми можемо прогресувати шляхом захисту і зміцнення тих демократичних інститутів, від яких залежить свобода, а з нею й прогрес. І ми можемо зробити це тим краще, якщо

глибше усвідомимо той факт, що прогрес тримається на нас, на нашій пильності, на наших зусиллях, ясності нашої концепції щодо наших цілей і реалістичного вибору їх» [2, с. 303].

Історія свідчить що занепади попередніх цивілізацій обумовлювались поєднанням сукупності чинників. Основними, що впливають на стабільність спільнот, є: міграція; падіння держав; голод; хвороби; зміни клімату. На сучасному етапі ми спостерігаємо складне поєднання таких чинників. На фоні досі небаченого добробуту, населення частини регіонів планети зіштовхуються із продовольчими проблемами, на які накладаються політична нестабільність, зміни клімату і як наслідок – масова міграція. Усе це поєднується зі стрімкими технологічними змінами, привнесеними інформаційним (постіндустріальним) суспільством. Г. Маркузе слушно ще в 60-ті роки ХХ століття звернув увагу на суспільну свідомість та ідеологію, які в нових соціально-політичних, економічних і технологічних обставинах посилюють свою функцію контролю над індивідом при позірному декларуванні максимального звільнення людини від усіх табу. З'ясувалося, що таке звільнення від цінностей культурних напрацювань попередньої людської епохи, робить ефективнішим панування над людьми завдяки маніпуляціями суспільною свідомістю. При тому індивід впевнений, що то його власні рішення та дії. Ідеї Г. Маркузе щодо конвергенції капіталістичної та соціалістичної систем не справдилися, і в чергове підтвердили нерелевантність соціального прогнозування базованого на концепті соціальної інженерії, до якого, при усьому своєму радикалізмі, був прихильним Г. Маркузе. Критичний аналіз запропонованих Г. Маркузе ідей засвідчує, що вони не є відповіддю на творення «одновимірної людини» а радше, у випадку втілення, посилять обмеження свободи людини, про що свідчить використання новітніх інформаційних технологій, соціальних мереж в багатьох сучасних державах для непрямого контролю за поведінкою людини. У випадку збереження неконформістської поведінки не виключається також традиційний примус.

В умовах економіки, ґрунтованій на приватній ініціативі, індивід відчуває непевність, яка посилюється цивілізаційними викликами в умовах інформаційного суспільства. Окрім ефективних досягнень економічного і соціального характеру, зростає відчуття хиткості становища індивіда, він стає об'єктом тотального контролю за приватною поведінкою та свідомістю, що надають технологічні можливості інформаційного суспільства. Але все таки єдиною реалістичною відповіддю на ці виклики є збереження вільної економіки із приватною ініціативою з урахуванням тих небезпек, які породжують творення монополістів – інформаційних технологічних гігантів, спроможних усунути спонтанні інституції, що надають громадянам простір для самореалізації та самоактуалізації. Такі перспективи спонукають до збереження контролюючої ролі держави. Відтак, перед індивідом постає дилема меж владного втручання, усвідомлення небезпек ідей соціальної інженерії, які проблематично окреслити на теоретичному рівні. Поступовим чином не гарантований суспільством та державою, він є виключно наслідком щоденних персональних зусиль великої кількості людей, які пропонують альтернативні варіанти вирішення тих чи інших проблем і мають можливість особистої ініціативи і права на помилку.

Список використаної літератури

1. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство: Філософське дослідження вчення Зигмунда Фройда. пер. О. Юдін. К.: Ніка-Центр. 2010. 248 с.
2. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. Перекл. з англ. О. Буценка. К.: Основи, 1994. 494 с.
3. Тиса Р. Герберт Маркузе у пошуках революційного суб'єкта. *Вперед*. 2021. 02.09. Режим доступу: <https://vpered.wordpress.com/2021/09/02/tisza-marcuse/>
4. Тоффлер Е. Третя Хвиля. 3 англ. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
5. Турен А. Повернення дівця. Пер. з франц. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб. К.: Альтерпрес, 2003. 320 с.

6. Шипунов Г. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій : принципи дослідження. Монографія. Львів: Постіп-М. 2018. 470 с.
7. Юдін О. «Тверезий утопізм» Герберта Маркузе. *Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство: Філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда*. пер. О. Юдін. К.: Ніка-Центр, 2010. С. 7–20.
8. Anderson P. Considerations on Western Marxism. London, New York: Verso, 1979. 126 p.
9. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1999. 616 p.
10. Galbraith J. K. The New Industrial State. Introduction by Sean Wilentz. London: Hamish Hamilton Ltd. 1967. 428 p.
11. Kellner D. A Marcuse Renaissance? *Marcuse. From the New Left to the Next Left*. Ed. by John Bokina and Timothy J. Lukes. Lawrence, University of Kansas Press, 1994. P. 245–267.
12. Marcuse H. One-Dimensional Man Studies in the ideology of advanced industrial society. With an introduction by Douglas Kellner. London and New York: Routledge. 2002. 276 p.
13. Višić M. Renaissance of Herbert Marcuse: A Study on Present Interest in Marcuse's Interdisciplinary Critical Theory. *Interdisciplinary Description of Complex Systems*. 2019. Vol. 17. Issue 3-B. P. 659–683.

“ONE-DIMENSIONAL MAN” BY H. MARCUSE IN THE MODERN INFORMATIONAL SOCIETY: METHODOLOGICAL ASPECTS

Ihor Vdovychyn, Lesya Uhryn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-3210-768>
<https://orcid.org/0000-0001-8467-2151>*

The creative work of H. Marcuse, a representative of the Frankfurt School, which focuses research attention on social consciousness and ideology, is analysed in the context of the key characteristics of the information society and its influence on the modern socio-political space. Since domination over people, as Marcuse claimed, is possible through the manipulation of social consciousness, it is topical for the modern information society and social sciences to find out the relevance of the ways that he proposed to liberate the individual. It is clarified that the main problem is that such dominance is not explicit due to the influence on the consciousness of the individual and the formation of confidence that these are their own decisions, which is strengthened in the information society. The ideas of H. Marcuse regarding the convergence of capitalist and socialist systems are critically reinterpreted. The article substantiates that despite the categorical denial of the consumer society and its “one-dimensional man”, the critical analysis proposed by H. Marcuse is not a constructive response, but rather an intellectual reaction within the framework of social engineering of Marxism, which offers only other tools to limit human freedom. It is argued that an economy based on private initiative, in contrast to socialism, is more spontaneous, and “disorderly”. This relates it to spontaneous institutions that provide citizens with space for self-realization and self-actualization, and the obvious dangers that such uncertainty creates, and accordingly require a controlling role for the state. The main conclusion is that theoretically, it is difficult to clearly define the boundaries of the power intervention in the life of an individual, it is rather an empirical approach based on the understanding of the fallacy of the idea of historical progress. Progress is ensured exclusively by the personal efforts of people, and the best opportunities for them are formed by an open society with a free economy.

Key words: H. Marcuse, hermeneutics, synergetic approach, neo-Marxism, advanced industrial society, “one-dimensional man”, post-industrial society, information society, free economy, open society.